

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

№ 8 за темою Україна в 20 – 30 роки

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №2

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд. іст.
наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор іст.
наук, професор Юрій ОСАДЧИЙ

ТЕМА № 7 УКРАЇНА У 20-30 РОКИ

План лекції:

1. Нова економічна політика та її здійснення в Україні.
2. Політика українізації 20-х років.
3. Політика форсованої індустріалізації та її наслідки.
4. Примусова колективізація сільського господарства в Україні. Голодомор 1932-1933 рр.
5. Особливості національно-культурного розвитку українських земель у 1920 - х – 1930 – х рр.
  - 5.1. Українізація 1920 – х рр. та українська культура
  - 5.2. Літературні та мистецькі течії 1920 х рр. та їх представники
  - 5.3. Розвиток освіти і науки
  - 5.4. Доля української культури в 1930-х роках

Рекомендована література

Основна :

- 1.Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018.720 с.
URI: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
2. Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URI: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-61.html>
3. Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URI: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URI: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

1. Греченко В.А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки) : Монографія. Х. Торсінг Плюс. 2007. 352 с.
URI :<http://old.oldiplus.ua/downloads/671.pdf>
2. Демиденко Н.М. М.С. Грушевський: деякі аспекти концепції державотворення. Сіверщина в історії України : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України.- Вип.9. Київ - Глухів. 2016. С. 407-411.
URI: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/128350/86-Demydenko.pdf?sequence=1>

3. Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886-1965) – відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття. Сіверщина в історії України : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. - Вип.11. Київ - Глухів. 2018. С. 37-42. URI:<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/180725>

4. Демиденко Н.М. Роль Миколи Прокоповича Василенка (1866-1935) у становленні питань освіти та мистецтва в Україні за доби Гетьманату. Сіверщина в історії України : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Вип. 9. Київ - Глухів. 2017. С. 406-412. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/128959>

5. Касьянов Г. В. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012. №6. С. 4-25. URI:<http://history.org.ua/JournALL/journal/2012/6/2.pdf>

6. Крисаченко В. Витоки і розвиток української політичної нації. Українознавство. 2011. №2. С.200-208. URI: http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21FMT

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Історія України. Частина перша.

URI: <http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>

2. Історія України. Частина друга.

URI:<http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fvwr>

Мета лекції: у процесі лекції необхідно засвоїти:

- у чому полягала сутність непу і як він запроваджувався в Україні;
- коли і як відбулося утворення СРСР;
- що таке «українізація» і «коренізація»;
- причини та наслідки індустріалізації і колективізації;
- яким був стан українських земель у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії;
- національно-визвольний рух в західноукраїнських землях;
- за яких обставин була проголошена самостійність Закарпатської України.

Ключові терміни та поняття

- нова економічна політика (неп);
- п'ятирічки;
- колективізація;
- індустріалізація;
- продрозкладка;
- коренізація;
- українізація;

- голодомор;
- геноцид;
- інтернування;
- репресії;
- тоталітаризм;
- інтегральний націоналізм;
- ліберальний націоналізм;
- організація українських націоналістів (ОУН)

Термінологічний словник:

Авангардні течії – найсвідоміша, найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.

Ідеологізація культури - нав'язування кому-небудь певних ідеологічних поглядів, стереотипів.

Коренізація - процес укорінення керівної більшовицької партії в національних республіках, створення державного апарату з місцевих кадрів, сприяння розвитку культур та мов національностей.

Ліквідація неписьменності – культурно-освітня кампанія, здійснювана більшовицькою партією у 20-30-их рр. XX ст.

Неокласики – прихильник, послідовник неокласицизму.

Розстріляне відродження – процес винищення радянськими каральними органами української творчої інтелігенції в 30 –их рр. XX ст.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

1. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ В УКРАЇНІ

Поразка національної революції 1917-1920 рр. зумовила новий етап територіального розколу України: **українські землі опинилися у складі різних держав:**

1. Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя – у складі Польщі.
2. Закарпаття – у складі Чехословаччини;
3. Буковина – у складі Румунії;
4. Більша частина України, де встановилася радянсько-большевицька влада – у складі СРСР.

На кінець 1920 р.- поч.1921 рр. більшовицька Росія опинилась у ситуації глибокої економічної, соціальної та політичної кризи, викликаній:

- воєнними діями, що велись майже 7 років;
- політикою «воєнного комунізму» (для якого були характерними продовольча диктатура (продрозкладка, продрозверстка); заборона підприємницької діяльності, скасування товарно-грошових відношень і введення

замість грошей карток; скасування приватної власності; створення «трудових армій» для безкоштовної примусової праці; репресії проти незадоволених радянською владою.

Ознаки економічної кризи:

- у 1921 р. **промислове** виробництво становило 1/10 частину довоєнного рівня;

- у сільському господарстві посівні площі скоротились на третину у порівнянні з 1913р. Ситуація ускладнює засуха 1921 р. (помирає від голоду 1 млн. чол.);

- у галузі фінансів – повна інфляція.

Ознаки соціально-політичної кризи:

- повстання селянства проти «воєнного комунізму» майже по всій Україні (близько 40 тис. чоловік). Продрозкладка забирала у селян всі надлишки сільгосп.продукції. У Крондштаті повстає армія. Страйки були небезпечними для більшовиків, бо повстання проходили під лозунгами «Ради – без більшовиків».

На X з'їзді РКП (б) схвалена постанова про заміну прод.розкладки прод.податком.

Це рішення започаткувало нову економічну політику.

Характерні ознаки непу:

- скасування політики воєнного комунізму;
- заміна продрозкладки продподатком; (був меншим приблизно у 2 рази і відомий селянам заздалегідь, у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі);
- відновлення товарно-грошових відносин і торгівлі;
- припинення насильницької колективізації;
- розвиток всіх видів кооперації;
- відновлення підприємницької діяльності і повернення підприємств їх колишнім власникам;
- скасування заборони на аренду землі і залучення найманих робітників (якщо працює і сам господар).

Тобто неп це ніби «ринкова модель» соціалізму.

Особливості проведення непу в Україні

Впроваджувалась на рік пізніше, ніж в Росії. Продподаток в Україні був вищий ніж в російських селах і часто стягувався примусово за допомогою військових.

У результаті проведення нової економічної політики:

- у 1926 р. рівень розвитку **легкої і харчової** промисловості (підприємства знаходились у руках дрібних підприємців) стали вищі за довоєнні (1913р.);
- проведена грошова реформа (зміцнилась грошова система, спостерігався спад інфляції);
- зріс життєвий рівень населення.

(за планом ГОЕЛПРО розпочалося спорудження в Україні декількох, досить

значних як на той час, **електростанцій**: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. В 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) був створений перший радянський трактор).

Причини згортання непу:

У кінці 20-х рр. керівництво радянської держави відмовляється від непу і переходить до командно-адміністративної системи. Прибічникам непу (на чолі з М.Бухаріним) не вдається доказати про правильність обраного курсу розвитку.

Однією з причин згортання непу були низькі ціни на хліб, селяни не продавали хліб, чекаючи поки він зросте в ціні. У відповідь уряд ввів надзвичайні заходи. Дозволялось застосовувати репресії щодо тих селян, які притримували хліб і мали його надлишки в обсязі більше 30 тон.

Сталін вважав, що «гра» в економічний плюралізм повинна закінчитись і слід переходити «безпосередньо до соціалізму».

Україна і утворення СРСР

Формально всі республіки, що входили до складу СРСР, вважались незалежними, але фактично управлялись єдиним більшовицьким центром – ЦК РКП (б) на основі ніби «договірної конфедерації».

Пропонувалися наступні варіанти устрою держави:

- план автономізації (проект Сталіна); виступили всі проти, особливо Грузія і Україна).

- план конфедерації (пропонують Грузія і Україна);

- федеративний (проект Леніна) Проект Леніна, взятий за основу. Керує Москва, але частина питань залишається у компетенції республік.

30 грудня 1922 р. у Москві відбувся 1-й з'їзд рад СРСР, в якому взяли участь делегації від Росії, України, Болгарії, Закавказької організації (Грузія, Армения, Азейбарджан).

На з'їзді було **затверджено Декларацію** про утворення **СРСР і Союзний Договір**. (із 29 пунктів лише один стосувався прав республік). Затверджений Договір не був підписаний.

Тому юридичне оформлення остаточно завершилося **1924 р.**, коли була прийнята **Конституція СРСР**.

IX Всеукраїнський з'їзд рад (**травень 1925 р.**) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР.

2. ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-х років

Політика українізації (**коренізації**) – це політика, що проводилась радянською владою задля зняття напруги серед населення і укорінення радянської влади як такої.

У результаті політика українізації:

- 1) збільшується кількість українських кадрів серед партійного керівництва;
- 2) заохочується переведення діловодства на українську мову;
- 3) збільшується кількість україномовних шкіл;
- 4) національні меншини (менші за титулярну націю) мали право відкривати навчальні заклади з рідною мовою викладання;

5) активний розвиток української культури.

Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки перебували під впливом національно-визвольної боротьби українців 1917-1920 рр. і прагнули завоювати підтримку всього населення.

Керував справою українізації Наркомат освіти, яким керували Г.Гринько, О.Шумський, М.Скрипник.

У 1921 р. створюється всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Ідея була втілена в життя реально:

майже всі громадяни, віком до 16- років отримували освіту;

громадяни віком до 30-40 років – відвідували курси з ліквідації неписьменності.

До початку 30-х рр. майже все населення Радянського Союзу було грамотним (письменним, крім людей дуже похилого віку).

Але освіта (і це для більшовиків було головним) підпорядковується ідеологічним настановам.

При вступі до вузів враховувалося соціальне походження, для робітників не вимагалось атестату про середню освіту, не проводилися вступні іспити. Для них у 1921 р. були відкриті робітничі факультети (робітфаки).

Центром української науки стала Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), в якій було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Найбільш плідно працювала перша секція, куди входили М. Грушевський (у 1924 р. повернувся з-за кордону), М. Слабченко, Д. Яворівський, С. Єфремов, А. Кримський.

В галузі селекції і генетики рослин і тварин плідно працювали М. Холодний, А. Сапегін, В. Юр'єв. Вони впровадили науково обґрунтовані сівозмінні.

Бурхливо розвивалась українська література, для якої характерне розмаїття літературних напрямків. У спілку селянських письменників «Плуг» входили П. Панч, А. Головка, в спілку пролетарських «Гарт» - В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра. До неокласиків належали М. Зеров, М. Рильський, до символістів П. Тичина. Широку популярність здобув гуморист Остап Вишня. Серед драматургів провідне місце займав М. Куліш, Лесь Курбас і його театр «Березіль» стали ренесансом українського театру. О. Довженко здобув світове визнання своїми фільмами «Арсенал», «Земля». З середини 20-х років істотну роль в політичному, ідеологічному та культурному житті населення починає відігравати радіо. Перша радіостанція в Україні почала діяти в Харкові в 1924 р. *Інтенсивно* радіофікувалися села. В 1928 р. в них налічувалося вже 40,5 тис. радіотрансляційних точок.

Проте поступово становище змінювалося на краще. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. - вже 23. В книговидавничій справі тираж друкованої продукції українською мовою досяг 70% загального тиражу книг, виданих у республіці. У 1924 р. з 5 млн підручників українською мовою було видано 4 млн, що дозволило перевести 12

тис. шкіл на навчання українською мовою. В 1927 р. шкіл ; рідною мовою навчання стало 78%, технікумів - 39%. Майже 75% місцевих державних установ і організацій, в тому числі від 30 до 60% республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою.

Українізація не означала примусової денационалізації меншин. Для того, щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (1924-1930) відбулося національне районування території республіки. У 1923-1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 8(і єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських. У 1924 р. утворилась Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. В цей час в республіці працювало 506 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 з єврейською, 31 - з татарською та ін. Цим створювались умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

Під впливом національного Відродження в Україні виникло т.з. «націонал-ухильництво» - прояв націонал-комунізму, представники якого намагалися поєднати комунізм з національним рухом. Його речниками в Україні були М. Хвильовий, О. Шумський.

Причини згорання українізації:

- Українізація стала виходити за рамки, дозволені центральною владою:
- вона охопила все суспільно-культурне життя республіки;
  - зростала кількість української інтелігенції, якій Сталін не довіряв і вважав ідейним конкурентом партії;
  - українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, які вважали що до комунізму українці мають іти своїм шляхом, враховуючи національну специфіку.

Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М.Хвильовий (закликав не копіювати культурні надбання іншого народу, бути самобутніми), нарком освіти з 1924 р. по 1926 рр. О. Шумський (наполягав на активності темпів українізації, відкликанні з України ген. секр. ЦК КП (б) У Л. Кагановича, який гальмує процес українізації), економіст М.Волобуєв (укр.. економіка може інтегруватися у світову без посередництва Росії).

У 1933 р. Сталін назвав місцевий націоналізм основною загрозою єдності Рад.Союзу. Активних учасників українізації було репресовано.

Вирішення релігійного питання

Центральна Рада прагнула зробити багато для самостійності церкви. Була створена всеукраїнська церковна рада, яка стала ініціатором створення автокефальної православної церкви (УАПЦ). (ств. офіційно у 1921 р.). Митрополитом став Липківський. За короткий час УАПЦ знайшла своїх прихильників і довіру населення. У 1928 р. вводиться у дію новий адміністративний кодекс, через який Декрет про свободу совісті втрачає свою

чинність. Відношення уряду до церкви – непримиренне (закриття храмів, репресії проти священиків).

Митрополит Липківський ще у 1926 р. був звинувачений в націоналізмі і заарештований. УАПЦ – остаточно розгромлено у 1930 р.

3. ПОЛІТИКА ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ **Модернізація в Україні проходила по трьох напрямках:**

- індустріалізація;
- колективізація (охоплення всього сільського населення колгоспами);
- культурна революція (поширення **соціалістичної ідеології**).

До 1926 р. економіка СРСР і України в основному була відбудована.

У грудні 1925 р. на XIV з'їзді був проголошений курс на індустріалізацію. Сталін заявив, що ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за 10 років.

Причини індустріалізації Об'єктивно необхідна, адже СРСР економічно реально відсталий, тим більше, що знаходився в ворожому таборі (єдина соціалістична країна), **необхідність зміцнення обороноздатності держави**.

Але шляхи і методи були обрані не вірно, вони суперечили економічним законам (базувався на ігноруванні особистої зацікавленості людини, зрівнялівці, не враховувались фактори техніко-економічної відсталості країни, її певна міжнародна ізоляція). З 1929 р. індустріалізація здійснювалась надшвидкими методами, форсованими (п'ятирічку за два дні). 1929 р. Сталін назвав роком великого перелому і стрибка в соціалізм.

Здійснення індустріалізації мало **свої особливості**:

1) індустріалізація почалася з **розвитку важкої промисловості**: і цій галузі весь час надавалась перевага. Індустріалізація відбувалась екстенсивним шляхом: не за рахунок новітніх технологій, а за рахунок будівництва великої кількості підприємств. Легкій промисловості, яка зразу ж давала більш швидку віддачу, кращий обіг грошей, підвищення рівня життя, надавали другорядного значення. Тобто, розвиток відбувався за рахунок величезного напруження сил всього народу, збереження низького рівня його життя (особливо селянства).

2) індустріалізація проводилась у **рамках жорсткого плану**, часто нереального і необґрунтованого, і цим відрізнялась від індустріалізації на Заході, де цей процес **керувався доцільністю, потребами суспільства**.

3) радянська індустріалізація здійснювалась за рахунок **лише власних джерел фінансування, і пошук цих джерел був одним з головних завдань політики і предметом внутріпартійної боротьби**. Було прийняте рішення про перекачування коштів з села в місто для фінансування промисловості. Село нещадно експлуатували в лабетах колективізації. Фактично, саме село забезпечило індустріалізацію.

Сталін настоював на встановлюванні завищених і нереальних планів розвитку економіки: **32%** в рік для всієї промисловості й **46%** для **важкої індустрії**. Ніяких об'єктивних підстав для таких темпів не було.

Два шляхи досягнення розвитку:

соціалістичне змагання («стаханівський рух») за перевиконання завдань, заснований на ентузіазмі, моральному заохоченні (нагородження орденами і т.д.);

адміністративний примус (за запізнення на роботу, брак на роботі працівники несли кримінальну відповідальність. За тоталітарної системи без поняття диктатури, експлуатації не обійтись, бо економічні закони не працюють, високий рівень розвитку є там, де ставиться ставка на приватного виробника, де є конкуренція.

Наслідки індустріалізації були дуже суттєвими. У 1940 р. промисловий потенціал України у **7 разів перевищував рівень 1913 р.** Україна зайняла **друге місце в Європі за виплавою чавуну, четверте за видобутком вугілля.** Частка України у союзному виробництві залізної руди сягала 68%, паровозів - 74%. Однак Правобережжя та Полісся залишалися нерозвинутими у промисловому відношенні. Прискорився процес урбанізації: до 33% населення у 1938 р. мешкало у містах проти 20% за десять років до цього.

Зменшилось відставання від розвинутих країн по виробництву продукції на душу населення: якщо в 20-ті рр. різниця була в 5-10 разів, то в кінці 30-х рр. — в 1,5-4 рази.

Важливим результатом стало подолання якісного, стадіального відставання промисловості. В 30-ті рр. країна стала однією з трьох-чотирьох, які були здатні виробляти будь-який вид промислової продукції, знаний в той час людством.

Проте стрибок в розвитку важкої індустрії був куплений тяжкою ціною відставання легкої і харчової промисловості, стагнації аграрного сектору, повільним зростанням добробуту населення, надцентралізацією економічного життя, репресіями та загибеллю мільйонів людей. На шляхах модернізації непу можна було досягти й більш значних результатів, але без таких величезних жертв, які Україна заплатила за сталінський «великий стрибок» і «всеосяжну» колективізацію.

4. ПРИМУСОВА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ. ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР.

Причини колективізації:

Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло:

- завдяки колгоспам повністю підпорядкувати сільське господарство державі;
- забезпечити населення країни дешевими продуктами харчування і сировиною, отримати кошти для індустріалізації;
- ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі.

Перший етап розкуркулювання тривав в Україні з січня до початку березня 1930 р. (була прийнята спеціальна постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». До куркулів могли зачислити любого, хто не хотів

вступати до колгоспу. Майно надходило до неподільних фондів колгоспів.

Села, які мали особливо велику заборгованість по хлібозаготівлях, **заносились на «чорну дошку»**. Статут «чорної дошки» означав фактичну блокаду: припинявся підвіз товарів Воржникам, заборонялась для них торгівля, достроково стягувались платежі за фінансовими зобов'язаннями. Села оточувались регулярними військами і фактично приречувались на голод. Так був застосований терор голодом для того, щоб зламати опір і не-задоволення українського селянства.

7 серпня 1932 р. прийнята постанова «Про охорону майна держ. підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної власності): розкрадання колгоспного майна каралось розстрілом, а за пом'якшувальних обставин – 10 роками позбавлення волі. За 5 місяців було засуджено 55 тис. чоловік. У тому числі д розстрілу – 2, 1 тис. чоловік.

Селяни були радянськими кріпаками. Не могли доїхати до міст, де не було голоду. У них не було паспортів (отримують при Хрущові). Вимирали цілі села, поширилося людодіство.

Безпосередні втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис., а від голоду 1933 р. - від 3 до 3,5 млн чол. (за іншими даними – до 5 млн.). Під час голоду помирали люди всіх національностей. (український народ – ті, хто проживає на території України). Німці вибачились за злочин перед людством. (зараз неонацістські організації скоріше знайдеш не в Німеччині, а в Росії).

Одноосібника намагалися задушити також податками. За таких умов селянин змушений буй йти до колгоспу. І вже скоро колгоспний лад «переміг». У 1934 влада звітувала майже про 99% селянських господарств (де 1%?). Не взяли людей дуже похилого віку, які не могли працювати.

Характерна подія для злочинної влади – не дати знати про трагедію народу. У грудні 1934 року на Харківську виставку досягнень запросили 300 кобзарів і лірників. Тут же вони були заарештовані і всі розстріляні. Кобза і ліра забороняються. Чому? Про що зазвичай співали кобзарі?

При переході до колективізації не були використані можливості інших форм кооперації. Командно-адміністративна система управління сільським господарством фактично стала гальмом його розвитку.

Результати колективізації:

- руйнація продуктивних сил на селі, знищення виробника; форсована колективізація призвела до деградації аграрного сектора;
- порушений баланс у розвитку промисловості і сільського господарства;
- страшний голодомор 1932-1933 рр. (вимирали цілі села, чорна дошка – не виконаний план, чорний прапор – вимерло все село);
- завдяки колективізації забезпечено індустріальний стрибок;
- державне закріпачення селян.

5. Особливості національно-культурного розвитку українських земель у 1920 - х – 1930 – х рр.

- 5.1. Українізація 1920 – х рр. та українська культура
- 5.2. Літературні та мистецькі течії 1920 х рр. та їх представники
- 5.3. Розвиток освіти і науки
- 5.4. Доля української культури в 1930-х роках

5.1. Українізація 1920 – х рр. та українська культура

Перемога у кривавій громадянській війні дозволила радянській владі перейти до відтворення порушених господарських та громадянських структур, до розбудови культурної сфери. Розв'язання теоретичних і практичних проблем розвитку культури ускладнювалося цілою низкою історичних обставин. На той час набули поширення концепції особливої, відрубної пролетарської культури. Угрупування, що виступали **під прапором пролеткульту, відкидали принципи спадкоємності в культурі. Вони вважали, що культура експлуататорських класів з її цінностями за своєю природою глибоко ворожа робітникам і селянам - переможцям революції.** На їх думку, **навіть фольклор** слід було відкинути як культуру рабів, невіддільну за своєю сутністю. Хибні теоретичні настанови всеросійського пролеткульту український пролеткульт доповнив концепцією «двох конкуруючих інтелігенцій: петлюрівської і русотяпської», які, мовляв, уособлюють головну небезпеку в культурі. Прикриваючись дзвінкою фразою, пролеткультівці практично усувалися від вирішення назрілих національно-культурних проблем. Але така культурна політика не могла стати домінуючою.

9 березня 1919р. тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв постанову «Про обов'язкове студіювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України», яка не була виконана з огляду на об'єктивні умови. Майже через рік (21 лютого 1920 р.) ВУЦВК ухвалив постанову **«Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоруською»**, яка теж не була реалізована на практиці. Нарешті, в серпні 1921 р. було прийнято декрет РН К УСРР **«Про запровадження української мови у школах та радянських установах»**, що з великими складнощами втілювався ужиття.

У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919р. щодо української культури і мови. Директива стала проголошенням офіційного курсу на розвиток двомовності в республіці і вільний розвиток української мови і культури, але вільний у розумінні класовому. «Напівукраїнізація», і без того досить куца, нейтралізувалася негативним ставленням до національної інтелігенції, яка характеризувалася як «українська контрреволюція».

Надрукована в 1920 р. стаття М. Скрипника «Донбас і Україна» поклала початок широкомасштабному здійсненню українізації. Автор доводив, що російський та зросійщений пролетаріат України може побудувати нове життя, лише повернувши в соціальному відношенні **на свій бік решту українського народу (передусім, селянство)**, і зробити це він зможе тільки тоді, як стане на бік селянства у відношенні національному. Для практичного втілення в життя українізації місцевих органів влади, державного і господарського апарату, розвитку національної преси та мистецтва в республіці було створено спеціальну комісію на чолі з секретарем ЦК(б)У В.

Затонським.

Дискусії тривали, а все йшло своїм шляхом. Українська інтелігенція розвивала (як могла) національну культуру. З'являлися наукові видання українською мовою; попри перешкоди, діяли «Просвіти», в школах викладалася українська мова. Неофіційна українізація розпочалася значно раніше, ніж офіційна. Рішучий крок до здійснення політики українізації було зроблено на XII з'їзді РКП(б) (1923 р.). Саме після цього з'їзду вона стала офіційно проголошеним курсом, обов'язковим для всіх членів партії. У червні 1923р. Раднарком УРСР ухвалив постанову «Про заходи в справі українізації шкільно-виховуючих та культурно-освітніх установ», а у вересні того ж року було видано декрет ВУЦВК та РНК, УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мови про допомогу розвитку української мови». Передбачалися остаточне переведення шкіл, дитячих будинків та ін. на українську мову (крім установ нацменшостей) протягом двох років і поступова українізація всіх установ професійної освіти. Українська мова і українознавство пропонувалися для неукраїнських шкіл як обов'язкові дисципліни. Українізовувалися і деякі військові навчальні заклади. Цей факт загалом був із задоволенням сприйнятий українською інтелігенцією, прагнення якої на культурній ниві таким чином збігалися з офіційною політикою.

У партійно-державній діяльності виявилися два важливих аспекти українізації: по-перше, **підготовка, виховання і висування українських національних кадрів, урахування національного складу республіки при формуванні кадрового корпусу, організація навчальних закладів українською мовою викладання, закладів культури, національної преси, книговидавництва, сприяння українському мистецтву. По-друге, важливим напрямом вважалося створення умов для вільного культурного та духовного розвитку національних меншостей.**

Реакція інтелігенції і службовців на заходи щодо українізації була **неоднозначною**. Національна українська інтелігенція схвально сприйняла офіційний курс. На одному з засідань Політбюро ЦК КП(б)У говорилося, що значна частина інтелігенції відгукнулася на заклик працювати на справу українізації безкоштовно. В Академії наук розгорнулася робота **над словником української мови**, згодом було утворено Інститут української наукової мови для розробки термінології в різних галузях науки; вчителі і науковці викладали на курсах українізації та ін. - важко охопити всі напрями діяльності на цьому терені. В 1923 р. в Україну з **еміграції повернулася частина інтелігенції** на чолі з М. Грушевським, яка теж включилася в процес національно-культурного відродження. Багато хто, особливо **із службовців державного апарату, поставився до нової політики або негативно, або байдуже, вважаючи її штучним заходом. Практично не сприймали ідею українізації інженерно-технічні працівники, серед яких більшість була росіяни**, до того ж вони працювали в робітничому середовищі, майже цілком російському або русифікованому. Професорсько-викладацький склад ВНЗ (усі вони до революції були російськомовними) також негативно ставився до українізації.

Політика українізації давала певні позитивні наслідки. **Існували національна преса, книговидавництво. Тільки в Києві протягом 20-хр. було відкрито інститути єврейської культури, польської, Польський педагогічний інститут,**

технікум. На середину 20-х р. українці в педагогічних ВНЗ становили більше половини всіх студентів.

Але з великими складнощами відбувалася українізація державних установ. Всюди спостерігався опір українізації з боку спеціалістів, що служили в державних установах, **їхнє небажання відвідувати курси української мови**. Такі ж настрої панували і в апараті ЦК КП(б)У, в нижчих ланках партапарату.

Деякі з перешкод поступово відпадали - з'являлася розроблена співробітниками ВУАН наукова і ділова термінологія, продовжувалися терміни українізації, кількість видань спеціальної україномовної літератури зростала. Залишалася основна і найскладніша — небажання службовців, фахівців, викладачів та ін. вивчати українську мову і здійснювати українізацію. Вона сприймалася як кампанія, як тимчасовий захід, маневр. Таке ставлення побутувало і в партійному керівництві.

Офіційна адміністративно-апаратна українізація прискорилося з приїздом на Україну **Л. Кагановича**, який був «обраний» на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, а точніше, призначений Сталіним. Людина енергійна і жорстка, **схильна до адміністрування, Л. Каганович зумів швидко перевести українізацію на рейки адміністративного тиску**. При Раднаркомі УРСР була утворена Центральна Всеукраїнська комісія з українізації (голова - В. Чубар, члени - М. Скрипник, О. Шумський, В.Пайко, Д. Лебідь, І. Булатта ін.), на місцях створювалися відповідні губернські та округові комісії.

У липні 1925 р. Раднарком УРСР прийняв постанову «Про практичні заходи по українізації радянського апарату». Згідно з нею проводились облік **службовців та їх атестація на знання української мови**. Вони ділилися на три категорії: перша - ті, що знали мову добре, друга - з посередніми знаннями, третя - ті, що не знали взагалі. Залежно від категорії працівники зобов'язувалися відвідувати курси української мови. Працівники, які саботували українізацію, звільнялися з роботи. Вся робота була поставлена під жорсткий контроль. Відповідні заходи здійснювалися в інших установах - культурних, освітніх та ін.

Втім такі заходи викликали **опір серед кваліфікованої інтелігенції**. Вивчаючи стан українізації ВНЗ на початку 1925 р., комісія Наркомату РСІ (Робітничо-селянська інспекція) УРСР відзначила, що професори ставляться до необхідності вивчати українську мову вельми негативно.

Українізація, запропонована офіційними владними структурами, була придатна для апарату управління. Безпосереднього впливу на загальне національно-культурне відродження України вона не справляла, але давала свободу дій тим партійцям, які були зацікавлені в піднесенні національної культури (О. Шумський, М. Скрипник, Ю. Озерський та ін.), а також інтелігенції, яка і без офіційної політики працювала на ниві української культури. Українізація, що відбувалася під контролем партійних структур, ставала частиною загального процесу розвитку української культури.

Явища, які не піддавалися контролю держави і партії або протягом національно-культурного відродження виходили з-під контролю, ставали об'єктами репресивної політики. Ця репресивна політика спрямовувалася не лише проти старої інтелігенції, над якою майорів жупел націоналізму, а й проти її нової генерації. Вже почалася боротьба проти «ідеології Хвильового», вже розгорався

конфлікт щодо шляхів і темпів українізації між О. Шумським і Л. Кагановичем.

Почалися спекуляції на українізації; в складнощах проведення українізації були звинувачені «шовіністично настроєні спеціалісти і службовці державного апарату», з одного боку, і «українські націоналістично-інтелігентські кола», — з іншого.

5.2. Літературні та мистецькі течії 1920 х рр. та їх представники

Під час літературної дискусії 1925-1928 рр. з надр агітпропвідділу ЦК КП(б)У, очолюваного А. Хвилю, виринув так званий «хвильовізм». Полемічні вислови і думки М. Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури були зведені в систему і отримали назву «ідеології хвильовізму», що характеризувалася як прояв впливу української буржуазної культури на пролетарську. Літературна дискусія стала гострою **суперечкою в середовищі української творчої інтелігенції про шляхи розвитку літератури і мистецтва в умовах НЕПу**. Будучи виявом плюралізму поглядів, який ще допускався радянською владою у 20-х р., дискусія відбила широкий спектр підходів до **розуміння національної специфіки мистецтва**, практики культурного будівництва на Україні, проблем укранізації. Оскільки в її фокусі опинилося питання проте, якій орієнтації віддати перевагу — на власні народні, російські чи європейські традиції, вона не могла не перерости літературні рамки і стала подією політичного значення.

Передісторія цієї дискусії була такою. Створене в Харкові в 1922 р. під керівництвом С. Пилипенка одне з перших в Україні літературних об'єднань під назвою **«Плуг» обстоювало орієнтацію на масовість і народну традицію в мистецтві**. В об'єднаних ним гуртках працювали близько 200 письменників, які залучали до роботи в них сількорів, сільських учителів. Орієнтуючись на селян, група «Плуг» ставила своїм завданням дати доступну літературу, а водночас, кажучи словами одного із «плужан», **знижити рівень мистецтва, «повернути його на землю із свого п'єдесталу і зробити необхідним та зрозумілим усім людям»**. Через рік В. Еллан (Блакитний) організував **«Гарт» — літературну групу, яка також прагнула до створення нової, пролетарської літератури в Україні**. Проте «Гарт» дуже обережно ставився до ідеї «масовості» в літературі, побоюючись зниження рівня всіх видів мистецтва.

У 1924 р. у Києві виникла літературна організація **«Ланка», в якій плідно працювали Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник, Т. Осьмачка, Д. Фальківський та ін.** Платформу цієї групи Б. Антоненко-Давидович сформулював так: **«...література УРСР позбавлена халтури, просвітянщини і хохлацької макулатури»**. У факті утворення багатьох літературно-мистецьких організацій із своїми платформами нічого поганого не було. Але багатьом літераторам розмаїття стилів і підходів здавалося тривожним. Д. Загул у доповіді «Криза сучасної української лірики» обстоював необхідність суворої уніфікації, регламентації у виборі ідей, художніх засобів. Так намітилася конфронтація, яка, за словами відомого літературознавця В. Брюховецького, **«трагічно відіб'ється на розвитку української літератури в недалекому майбутньому»**.

Після смерті В. Еллана в 1925 р. «Гарт» розпався. Однак багато його членів,

зокрема, драматург М. Куліш, поети П. Тичина, М. Бажан, прозаїки П. Панч і Ю. Яновський, **створили нову літературну організацію — ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). Її очолив М. Хвильовий (Фітільов)**, талановитий поет, новеліст і публіцист. Члени ВАПЛІТЕ різко критикували педагогічно-просвітницький напрям діяльності «Плуга», вважаючи, що така «масовість» лише підживлює український провінціалізм. Ставлячи питання **про необхідність виходу української літератури на високий рівень літературної майстерності, його колеги закликали орієнтуватися не на Москву, а на цивілізовану Європу. (Геть від Москви, Даєш Європу!)**

Дилеми «Європа чи Просвіта», «Європа чи Росія» опинилися в центрі суперечок, що стали, по суті, політичною дискусією про національну політику на Україні. Початок їй поклала стаття Г. Яковенка «Про критику і критиків в літературі» і темпераментна відповідь на неї з боку М. Хвильового «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян». Хвильовий різко критикував «червоне просвітянство», твердив, що неприпустимо ототожнювати сількора з письменником. Спроби керманича «Плуга» С. Пилипенка захистити творчі принципи своєї літературної організації виявилися малопереконливими. Хвильовий у під час дискусії заявив про пріоритет української культури, доводив, що українській літературі слід рішуче звільнитися залежності від російської. Вважаючи, що запозичення канонів російської літератури привчає психіку українського літератора до рабського наслідування, Хвильовий пропагував орієнтацію на західноєвропейські стандарти. Ця позиція вилилася в нього у форму закликів: «Геть від Москви!», «Даєш психологічну Європу!».

Пристрасний протест Хвильового проти «хуторянства» і провінціалізму, породженого віками пригнобленого становища української культури, було витлумачено як намагання відірвати Україну від Росії. Почався другий етап «літературної дискусії», в який включилися партійні діячі. Після схвальних відгуків Д. Донцова на виступи Хвильового його почали звинувачувати у намаганні «відірвати добровільний союз націй». На червневому (1926 р.) пленумі ЦК В. Затонський говорив проте, що Хвильовий «сходиться з буржуазією, навіть з фашистами».

Під пресом несправедливих звинувачень ВАПЛІТЕ М. Хвильовий, М. Яловий та О. Досвітний виступили в пресі з визнанням своїх «ідейних помилок». Проте вміщення у п'ятому номері журналу першої частини роману Хвильового «Вальдшнепи» виявилось для організації фатальним. Під впливом далеких від літератури чинників дискусія дедалі більше перетворювалася на політичну, причому керівники КП(б)У виступали в ній за жорстку регламентацію і партійний контроль, створення єдиної, спільної для всіх письменницької організації. Тим, хто обстоював «свій власний розум», інкримінували «сповзання з класових позицій», «поетизацію селянської стихії», «відступ від партійності». Звинувачення, що посипалися на Хвильового за памфлет «Україна чи Малоросія» і роман «Вальдшнепи», не обминули й інших «ваплітян» - О. Досвітнього, М. Куліша, О. Слісаренка, М. Йогансена. Від навішування ярликів не утримувався і сам Хвильовий. У таких умовах дискусія не могла не стати ареною зведення рахунків, шельмування інакодумців. Письменники не

втрималися від амбітності, взаємних образ, звинувачень, а офіційні ідеологи надали дискусії виразного присмаку цькування всякого інакодумства. У практику літературної критики міцно входила система навішування ярликів, необґрунтованих звинувачень, наклепів і доносів. Тенденція до монополізації істини, вульгарна політизація проблем художньої творчості, помножені на намагання «знищити» ідейного противника, не тільки завели дискусію в глухий кут, але й спричинили багато трагедій і жертв. М.Хвильовий покінчив життя самогубством. Згодом майже всі письменницькі сили були поставлені під суворий партійний контроль, «хвильовізм» було розгромлено, ВАПЛІТЕ — розпущено.

У постанові Політбюро ЦККП(б)У (липень 1927 р.) зазначалося: «Останнім часом буржуазні елементи в літературі виявляють себе не тільки в ідеологічній праці, розрахованій якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає... Прояви цього виявляються і в літературі на Радянській Україні («Убивство» Могилянського та ін.). Ці антипролетарські течії відбилися в роботі українських буржуазних літераторів типу «неокласиків», не зустрівши опору, їх навіть підтримали деякі попутники та ВАПЛІТЕ на чолі з Хвильовим та його групою». Одночасно в партії почалася боротьба з «націонал-ухильництвом», яке нібито очолював нарком освіти О. Шумський. У 1927 р. його було усунуто з посади наркома освіти, а в другій половині 1927 р. у КП(б)У спалахнула боротьба з «шумськізмом».

Отже, на тлі боротьби з націоналізмом і націонал-ухильництвом відбувалося поступове усунення сил, які вбачали в українізації шлях до національно культурного відродження України. Тільки завдяки особистій позиції М. Скрипника та його тактичним здібностям політика українізації тривала далі і була перенесена саме в галузь освіти, науки і культури. Це дало можливість зробити процес відтворення національних кадрів інтелігенції неминучим, хоча в наступні роки, коли українізацію було згорнуто, почалася русифікація.

Українізація мала неоціненне значення для розвитку національної культури. Оскільки завдяки їй вперше після століть колоніального та напівколоніального існування **українська культура дістала державної підтримки**, набула можливості виходити на вищий рівень не лише завдяки подвижницьким пориванням іноді більшого, іноді меншого прошарку інтелігенції, але й загальнонародним зусиллям. **Одночасно процес українізації ніс на собі відбиток притаманної пореволюційній епосі політизації та ідеологізації культурної сфери**, применшення значення самостійності, автономії духовного життя. Широкомасштабне втручання партійного керівництва та державних органів у процеси культурного розвитку призводило до підкорення культурної творчості короткочасним, політичним гаслам, до приниження суспільної ролі інтелігенції. Авторитарність тверджень, вульгарна соціологізація естетичних оцінок об'єктивно заперечували елементарні митецькі свободи. Всі ці негативні явища особливо посилювалися після літературної (а фактично - політичної) дискусії 1925-1928 рр., яку було використано як засіб боротьби проти творчої інтелігенції. Після обрання на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича політику українізації штучно активізували, але реальні українізаційні процеси почали згортати. В лютому 1927 р. О. Шумського було звільнено з посади, звинувачено в «націоналістичному

ухили», а пізніше — репресовано.

Але з середини 20-х рр. приріст кількості прихильників УАПЦ та її вага почали зменшуватися. Це було пов'язано з масованою атеїстичною пропагандою, ідеологічним тиском з боку влади. Водночас, панівні кола побоювались, що УАПЦ зможе стати чинником загальнонаціональної консолідації на антибільшовицьких засадах. Лідери УАПЦ були оголошені «петлюрівцями в рясах». Прокотилася хвиля арештів ієрархів цієї церкви, серед яких був і митрополит В. Липківський. Ці події стали початком кінця автокефальної церкви в УРСР.

Ще до початку радянської українізації з'явилися нові, оригінальні явища в літературі (М. Хвильовий), театрі (Л. Курбас), мистецтві (М. Бойчук, Г. Нарбут та ін.). **Українізація як офіційна політика багато в чому створила сприятливі умови для більш-менш вільного розвитку цих явищ. Вона ж сприяла деяким зрушенням у складі творчої інтелігенції на користь корінної національності.** В еволюції мистецтва змагалися й суперечливо поєднувалися традиції дожовтневої пори та досвід свіжих культурних сил, покликаних до життя революційними зрушеннями. Про бурхливі процеси мистецької еволюції свідчило утворення різноманітних творчих угруповань - гуртків, студій, об'єднань.

Історичні обставини пожовтневої України склалися так, що молодим письменникам, здебільшого учасникам революції та громадянської війни, довелося закладати підвалини нової української літератури. Багатьох майстрів пера не стало ще до 1917 р., деякі емігрували (В. Винниченко, О. Олесь, В. Самійленко та ін.). Ще писали С.Васильченко, Г. Хоткевич, Дніпрова Чайка, але їх творчість вже не визначала духовного клімату епохи. Тож молоді літератори - запальні першопроходці та максималісти - намагалися створити мистецтво, співзвучне пролетарській революції. Часто вони переоцінювали власне значення, протиставляючи свій доробок світовій класиці. Один з ідеологів «нового» мистецтва С.Пилипенко писав: «Венера Мілоська в сучасний момент значить у культурному розвитку... менше ніж казнь як з художнього боку бюсти тов. Леніна».

У строкатому калейдоскопі літературних угруповань («Гарт», «Плуг», «Молодняк», «Авангард», «Аспанфут», «Нова генерація» та ін.) з галасливими, часом «надреволюційними» деклараціями, в атмосфері «дитячої хвороби лівизни» важко було зорієнтуватися навіть досвідченим митцям, а творчому молоднякові «від плуга та верстата» - й поготів. Але в цій полярності вловлювалися точки дотику художніх прагнень: заперечення провінційності, хуторянства, пошук шляхів піднесення мистецтва, розуміння конечності його виходу на світовий рівень.

У літературі 20-х рр. сформувалася **яскрава революційно-романтична течія, представниками якої були П. Тичина, В. Блакитний (Еллан), В. Чумак, В.Сосюра.** В 1921 р. у Києві утворилося об'єднання неокласиків (М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович), які прагнули засвоїти досвід світового письменства, тяжіли до гармонійності й прозорості поетичної форми. Інші творчі засади обстоювали представники авангардових течій — українські імажиністи, футуристи та ін. Значний внесок у розвиток письменства доби національно-культурного відродження зробили памфлети М. Хвильового, новели Г. Косинки, сатира й гумор О. Вишні, драматургія й проза М. Куліша, М. Ірчана. А.

Головка, І. Микитенка, Ю. Яновського.

Значну роль у розбудові української культури **відіграло театральне мистецтво**. В новому українському театрі продовжували працювати корифеї сцени - **П. Саксаганський і М. Старицький**. На зміну їм ішла плеяда майстрів середнього та молодшого поколінь - О. Сердюк, Н. Ужвій, А. Бучма та ін., оперні співаки М. Литвиненко-Вольгемут, Г. Паторжинський, О. Петрусенко. Найвизначнішим діячем, справжнім реформатором театру був **Олександр (Леся) Курбас**. У 1922 р. він заснував у Києві унікальний колектив «Березіль» (з 1926 р. у Харкові) — експериментальний театр, метою якого було формування засад нового сценічного мистецтва. Л. Курбас полемізував як з прихильниками дореволюційних «малоросійських» смаків, так і з ультрареволюційними експериментаторами, що руйнували театр як такий. Через свою непокірливість Л. Курбас, як і М.Хвильовий, як і його друг і співавтор, драматург М. Куліш, був приречений на загибель — спочатку політичну, а згодом і фізичну. Представником принципово іншого підходу до театрального жанру був один із засновників і незмінний керівник Київського драматичного театру ім. І. Франка Гнат Юра.

Добу бурхливого розвитку переживала в 20-ті рр. також **українська музика**. В 1922 р. виникло перше на Україні музично-творче об'єднання - Товариство ім. М. Леонтовича, ядро якого складали композитори М. Вериківський, Г. Верьовка, Л. Ревуцький, фольклористи П. Демуцький, К. Квітка, музикознавець М. Грінченко. В 1923 р. у Харкові відкрито перший Державний симфонічний оркестр, а в 1925 р. - Державний оперний театр. У цей час з'являються яскраві симфонічні твори: поема-кантата «Хустина» Л. Ревуцького на слова Шевченка, ораторія «Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку» М. Вериківського, **1 симфонія Б. Лятошинського**. Масовою стає концертна діяльність, у ній беруть участь як професійні, такі самодіяльні колективи.

Серед художніх угруповань в образотворчому мистецтві виділялися **Товариство художників ім. К. Костанді в Одесі**, Асоціація революційного мистецтва (АРМУ), Асоціація художників Червоної України (АХЧУ). До складу останньої входили І. Їжакевич, К. Трохименко, Ф. Кричевський та ін. Плідно працювали в цей час М. Бойчукта його школа, М. Самокиш, О. Петрицький. Традиції книжкової графіки, закладені творцем оригінального художнього стилю 20-х рр. Г. Нарбутом, яскраво продовжували його послідовники: Л.Лозівський, М. Кирнарський, А. Середа та ін.

Так, у 20-ті рр. завдяки політиці українізації, поштовх якій дала ще національно-визвольна боротьба попереднього часу, культура в УРСР зробила важливий крок на шляху подолання провінційності та комплексу «малоросійства», органічно включалася у світовий художній процес, витворювала значні художні цінності. Але нова культура, яка опиралася на комуністичні ідеали, утверджувала себе як єдино можлива, заперечувала інші духовні цінності, і це призводило до трагічних явищ у культурному житті.

3. Розвиток освіти і науки

Але було б неправильним зводити весь культурний процес 20-х рр. до

негативних явищ. Слід підкреслити, що в цей час в Україні досить послідовно йшла боротьба за підвищення загального культурного рівня трудящих, **забезпечення народів реальних можливостей прилучатися до багатств культури.** Було зроблено спробу здійснити культурну революцію, яка мислилася як докорінна перебудова цілої системи духовного життя суспільства, залучення трудящих до активного культуротворення.

Важливим чинником поступової демократизації культури стала **ліквідація неписьменності (лікнеп).** Протягом 1921 -1923 рр. у республіці було навчено грамоті близько 1 млн. чоловік. На грудень 1925 р. в УРСР було більше 13 тис. шкіл і пунктів лікнепу, де навчалося ще півмільйона неписьменних. Спеціальною постановою ВУ ЦВК і РН К УРСР (1929) оволодіння Грамотою проголошувалося **обов'язком громадянина перед державою.** Вихід населення України з п'їтми соціального гноблення давав можливість ширше розгортати культурне будівництво, чільне місце в якому належало загальноосвітній школі. УРСР здійснювала заходи з демократизації школи, відкривала доступ до всіх форм освіти робітникам та селянам, звільняла школу від церковного впливу. Втілювалася вжиття ідея спільного навчання хлопців та дівчат. Вперше в історії України діти здобули можливість одержувати повну освіту рідною мовою. Наприкінці 20-х рр. розпочалася поступова інтеграція культурного життя в СРСР, зосередження керівних функцій в центрі. Утворилися загальнодержавні органи керівництва окремими галузями культури: Кінокомітет при РНК СРСР, Центральне архівне управління при ЦВК СРСР та ін. В 1927-1928 рр. Наркомос України перебудовано на зразок Наркомосу РРФСР, уніфікуються структура та форми управління освітою. Але до кінця 20-х рр. Україна зберігала особливості організації шкільної справи.

Головним науковим осередком республіки залишалася Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Зберігаючи структуру, закладену під час свого заснування, Академія об'єднувала близько 40 науково-дослідних закладів, в яких працювали 37 дійсних членів ВУАН, 111 штатних та 275 позаштатних наукових співробітників. Академія наук працювала в Києві, на деякій відстані від політичної боротьби в столиці - Харкові, і це на якийсь недовгий час дозволяло зберегти традиційний академічний дух, продовжувати українознавчі студії, уникати політизації. До 1921 р. ВУАН очолював В. Вернадський, у 1922-1928 рр. — визначний природознавець В. Липський, а в 1928-1930 рр. — академік Д. Заболотний.

4. Доля української культури в 1930 х роках

Тридцяті роки стали для української культури зловісною Голгофою, хресним шляхом, пройденим з вини антинародної, антинаціональної політики радянської держави сталінських часів. Процеси українізації було насильницьки припинено, її ініціаторів та ідеологів репресовано, зведено майже під корінь представників свідомої національної інтелігенції незалежно від їх політичної орієнтації, вчинено справжній геноцид щодо українського селянства підчас голодомору 1932-33 рр.

Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. Сталін і його оточення здійснили політичний переворот, який усунув від керівництва партійним та державним життям «опортуністів», започаткував масові політичні репресії. **Розпочалася**

цілеспрямована боротьба проти української інтелігенції. «Шахтинська справа», викриття так званого «національного ухилу» в КП (б)У, міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Всеукраїнського боротьбистського центру», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» — це далеко не повний перелік злочинів сталінщини в кінці 20-х - у 30-ті рр. Так, «Справою СБУ» скористалися для того, щоб викоренити автокефальну церкву. Проголошена однією з ланок націоналістичного підпілля, УАПЦ змушена була самоліквідуватися в 1930 р.; її нечисленні уламки перейшли на нелегальне становище. Російську православну церкву також не врятувала її догідлива політика 30-х рр.: храми руйнували, священиків переслідували, вербували, а нескорених ув'язнювали та винищували.

Аналізуючи загальну суспільно-культурну ситуацію 30-х років в Україні, можна умовно виділити такі етапи її розвитку:

1. 1930-32 рр. Маховик штучно загостреної «класової боротьби» вже розкручується, але в національно-культурному житті зберігається позитивна інерція 20-х рр. Поки ще триває робота на ниві українізації преси, школи, культурно-пропагандистської діяльності, діловодства. Зберігаються залишки лібералізму в культурній політиці. Все це існує переважно завдяки принциповій позиції Миколи Скрипника—теоретика національного питання, відомого державного діяча нової України.

2. 1933-35 рр. Постанови ЦК ВКП(б) піддають нещадній критиці «помилки КП(б)У у запровадженні колективізації та національному питанні». Для «зміцнення» керівництва в Україну направлені П. Постишев та його помічники. Розпочинається масовий терор і спровокований голодомор. Усунений зі своєї посади М. Скрипник кінчає життя самогубством. **З арештом у травні 1933 р. письменника М. Ялового почалися репресії проти діячів культури м. Харкова.** Глибоко вражений арештом товариша, зацькований політичними звинуваченнями, **застрілюється М. Хвильовий.** Заарештовані та відправлені у табори **О. Вишня, Л. Курбас,** якого звинувачують у націоналізмі, виганяють з театру, ув'язнюють, згодом він гине в таборі. Жертвами репресій стали художник М. Бойчук та його послідовники, драматург М. Куліш, письменники-члени Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), майстерні революційного слова «МАРС», неокласики, футуристи та ін. Відразу після вбивства С. Кірова в грудні 1934 р. заарештовані і розстріляні Г. Косинка, Д. Фальківський та ін. Тільки письменників за цей час репресовано близько 500! Саме про цих людей можна сказати, що вони уособлюють «розстріляне відродження» української культури. Підпали під розгром ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, ліквідовано значну кількість НДІ, насамперед, гуманітарного профілю, «проріджено» кадри національного учительства й кооперативного руху.

3. 1936-38 рр. У 1936 р. хвиля репресій спадає, стабілізується економічне становище. Та вже в 1937-38 рр. репресовані майже всі керівні партійні, державні, військові та ін. кадри на всіх рівнях — зокрема ті, руками яких здійснювався терор 1933-35 рр. Новий шквал репресій уносить багатьох ще уцілілих діячів

культури. Тільки наприкінці 1938 р. масовий терор припиняється, зусилля концентруються на вирішенні практичних завдань, бо виникли великі складнощі, викликані кадровими спустошеннями і погіршенням міжнародної ситуації.

Таким чином, 30-ті рр. дають суперечливу і по-своєму строкату картину. Нечуваною ціною оплачені господарські подвиги доби індустріалізації. Затверджена тоталітарна політична модель. **Поруч із деякими досягненнями (адже творча діяльність не припинилася зовсім) спостерігалася втрата творчого потенціалу, накопиченого в 20-ті рр. Звузилася тематика і проблематика мистецтва, збідніла його поетика; із засудженням «формалізму» припинилися стильові пошуки.** На перший план виходить декретоване державою оспівування героїки соціалістичного будівництва, мистецтво намагаються перетворити (і не без успіху) на величезну пропагандистську установу, на виробництво естетизованих ідеологічних стереотипів. **Одночасно держава продовжувала централізовану політику навчання грамоті. У 1930р. була прийнята постанова про остаточну ліквідацію неписьменності серед населення віком від 7 до 35 протягом навчального року. За офіційними даними в роки першої п'ятирічки навчилися грамоті понад 5 млн. осіб.** Результати цього процесу були важливими, але, застосовані підчас лікнепу адміністративно-командні методи зменшували культурну вартість урядової політики. У багатьох випадках грамотність сільського населення, здобута кавалерійським наскоком, була поверховою, не спиралася на традиції національної культури і народної мудрості. Все це створювало ґрунт для поширення в Україні сталінської соціальної міфології, давало можливість маніпулювати масами, використовувати їх в антинародних, антигуманних і, по суті, анти культурних цілях.

Радянська влада намагалася охопити всіх дітей шкільним навчанням. У 1930 р. Україна включилася у похід за «всеобуч». Протягом другої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах - до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932-34 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти з уніфікованими програмами та підручниками. Українська школа втрачала своє національне обличчя, стиралися місцеві особливості, звужувалися можливості проведення педагогічних експериментів.

В Україні розгорталася мережа культосвітніх закладів, які виступали в ролі «активних провідників політики партії». **З 1928 по 1941 рр. кількість клубів в УРСР збільшилася з 1 Ідо 25 тис, а бібліотек - з 9 до 22 тис. У республіці функціонували 115 музеїв.**

В УРСР працювали видатні наукові колективи, такі, як математична школа Д. Граве, колектив фізиків Українського **фізико-технічного інституту (Харків)**, де працювали **І. Курчатов Д. Ландау.** Продовжувати творити історики Д. Багалій Д. Яворницький, М.Яворський. Кількісні показники наукового потенціалу зростали: **якщо в 1928 р. у науково-дослідних закладах республіки працювало 3,7 тис. науковців, то наприкінці 30-х рр. — 19,3 тис.** Наприкінці 20-х рр. розпочався погром у науці, який тривав протягом усього наступного десятиріччя.

У галузі мистецтва сталінізм поклав край навіть тим формам творчого змагання, які існували в 20-ті рр. Спеціальними постановами ЦК ВКП(б) були ліквідовані всі літературні, художні об'єднання, замість них створено централізовані структури - Спілку письменників Радянського Союзу, Спілку композиторів, Спілку художників; вони мали свої відділення - республіканські організації. Концертна діяльність була монополізована Українською державною філармонією.

Українська музика 30-х рр. зберігала значний творчий потенціал: яскраві музичні образи створили Л. Ревуцький, Б.Лятошинський, М. Вериківський, В. Косенко, К.Данькевич та ін. Довершувалися у творчій майстерності виконавські колективи - **капела «Думка»**, Державна зразкова капела бандуристів, жіночий театралізований хоровий ансамбль В. Верховинця. **Функціонували консерваторії у Києві, Харкові, Одесі.**

Долаючи перешкоди, намагався зберегти свої творчі здобутки український театр. Наприкінці **30-х рр. в Україні існувало більше 80-ти театрів.** Помітних успіхів досягла молода радянська драматургія. Теми соціалістичного будівництва, героїки революції були основними у творчості театральних колективів. У репертуар українських театрів знову увійшли твори зарубіжної та вітчизняної класики. На основі традицій українського реалістичного театру і принципів системи Станіславського у провідних театрах України високого рівня досягла акторська майстерність А. Бучми, Г. Юри, Н. Ужвій, Ю.Шумського, Д. Милютенка, І. Мар'яненка, О. Сердюка та ін. Наприкінці 30-х років у сім'ю українських майстрів сцени вплили діячі західноукраїнських земель і Північної Буковини.

Творчість радянських архітекторів була спрямована на вирішення завдань, пов'язаних з масовим комплексним будівництвом, яке мало задовольнити нові вимоги життя.

Масштабне будівництво промислових підприємств зумовило швидке зростання чисельності населення у старих містах, виникнення нових міст і селищ. Розроблялися типові проекти жилих будинків для забудови робітничих селищ, виникали нові за соціальним призначенням типи громадських будов. В архітектурі цього періоду розрізняють три основних стилістичних напрями. Першому притаманні пошуки, спрямовані на використання форм і прийомів народної дерев'яної архітектури і українського бароко, для другого напрямку характерне використання форм класицизму, а третім архітектурним стилістичним напрямом був конструктивізм, ідеї якого пропагувала творча молодь, що об'єдналася в ТСАУ (Товариство сучасних архітекторів України). Останньому напрямку притаманні пошуки раціональних конструктивних і планувальних рішень з використанням найновіших для того часу будівельних матеріалів. Зразками таких споруд можуть слугувати студентський гуртожиток «Гігант» (1928-1929рр., арх. О. Г. Молокін) та Палац культури залізничників (1929-1932 рр., арх. А. І. Дмитрієв) — обидві у Харкові. Значним архітектурним ансамблем того часу є площа Свободи (того часу площа Дзержинського) у Харкові зі спорудами, які були об'єднані єдиним композиційним задумом: будівлі Держпрому (1925- 1929рр., арх. С.С. Серафимов, М.Д. Фельгер, С.М. Кравець), проектних організацій (1930-1933 рр., арх. С.С. Серафимов, М.А. Зандберг-Серафимова), кооперації (1933-1935 рр., арх. А.І. Дмитрієв, О.Р. Мунц), готель

«Інтернаціональ» (1931 -1932 рр., арх. Г.А. Яновицький).

Розроблялися генеральні плани забудови нових і реконструкції старих міст. В основу створення генпланів були покладені наукові економічні розробки, передбачалося створення промислових зон, житлових районів з необхідною кількістю установ культурно-побутового призначення, вирішувалися проблеми розвитку транспорту і інженерних комунікацій. У 1936 р. колективом архітекторів під керівництвом проф. П.П. Хаустова був розроблений перший генеральний план Києва. Генплани були також розроблені для Донецька, Харкова, Миколаєва, Чернігова, Дніпропетровська та інших міст.

Розвиток звукового кіно зумовив **будівництво кінотеатрів** нового типу, зокрема багатозальних. Подальший розвиток професійного мистецтва та художньої самодіяльності визначили розмах і масштаби спорудження будов культурного призначення.

Загальні процеси суспільного життя визначали шляхи розвитку образотворчого мистецтва. У 30-х роках почався процес об'єднання художників на основі принципів партійності і народності. Тематика творів образотворчого мистецтва була пов'язана з новою соціальною реальністю: відображення сцен з колгоспного життя, виробнича тематика. У жанрі портрета українські художники все частіше зверталися до образу робітника. Реконструкція міст і сіл у країні зумовила подальший розвиток монументальної і монументально-декоративної скульптури. Важливою подією культурного життя України стало відкриття пам'ятника **Т. Шевченку в Харкові (скульптор М.Манізер, 1935р.)** — **одного з найдовершеніших монументів Кобзареві.** Розрахований на круговий огляд, він становить композицію з шістнадцяти фігур, що спіраллю охоплюють постамент, на якому височить шестиметрова статуя Т. Шевченка. З-поміж них - сумна жінка з дитиною на руках — образ, навіяний «Катериною», втілення України часів поета». Вище - герої селянських повстань, рекруту миколаївській безкозирці, дівчина-кріпачка з граблями й ціпком, борці першої російської революції з прапором на надламаному деревку. Ще вище — герої революційних битв 1917 р. і, нарешті, сучасники авторів пам'ятника — шахтар, червоноармієць, колгоспник і комсомолка! Так розкривається задум пам'ятника: Тарас Шевченко постає у ньому натхненником революційних мас, співцем повсталого народу, уособленням його бунтівного духу.

Так монумент М. Манізера переростає значення пам'ятника поетові. Пов'язуючи образ, долю, поезію Кобзаря з долею народу, його священною боротьбою і визволенням, скульптор створює монумент народу України.

Неминучість перемоги народу стверджує і постать Т. Шевченка, подана у сильному пориві, і жест руки Тараса, зціпленої в кулак.

Працюючи над монументом, скульптор дбайливо проробляв кожну фігуру, кожен елемент композиції, з якої виключав усе випадкове. Відбираючи лише найнеобхідніші зображальні елементи, він ретельно продумав форму статуй. Робота М. Манізера мала принципове значення для подальшого розвитку української скульптури наступних десятиріч. Його підхід до проблем монументальної пластики, розуміння форми стали своєрідною нормою, яку

наслідували покоління скульпторів 30-40-х років.

Цей же скульптор був автором пам'ятника Тарасу Шевченку у Каневі (1939 р.). Тут статую встановлено на високому (8 метрів) постаменті, форми якого підкреслюють і підсилюють намічений у скульптурі рух у бік Дніпра і неозорих лугових просторів. Легко і чітко вимальовуючись на фоні неба, пам'ятник ніби ширяє високо над землею; дух Кобзаря, його поезії, матеріалізований у монументі довіку осяватиме наше життя, — такий задум митців.

30-ті роки - час, коли у монументальну скульптуру впевнено входило молоде покоління, вже вихованців радянського часу. Гарячий темперамент і романтична любов до яскравих характерів, типові риси людини нової революційної епохи — все це характерне для творів М. Лисенка, Л. Муравіна, Б. Іванова, Ю. Білостоцького, Е. Фрідмана, Г. Петрашевича та інших.

Розвиток монументального мистецтва відбувався згідно з ленінським планом монументальної пропаганди.

У складних умовах розвивався **кінематограф**. З появою на початку 30-х рр. **звукового кіно почався принципово новий період його еволюції**, який супроводжувався розвитком кінодраматургії, внесенням значних змін у режисуру, акторську майстерність, композицію кадру, монтаж. **У 1930 році на Київській кінофабриці режисер Дзига Вертов здійснив постановку першого радянського звукового документального фільму «Симфонія Донбасу»** про героїчну працю робітничого класу України. Радянське кіномистецтво збагачувалося творами О. Довженка, Л.Лукова, О. Роома, **І. Кавалерідзе**, І. Савченка. Увага кінематографістів зосереджується на історичній, історико - революційній тематиці, створюються фільми-екранізації творів української і російської класики. У 1939-1940 рр. на Київській кіностудії були поставлені перші в Україні кольорові фільми: «Сорочинський ярмарок» (реж. М. Екк) і «Майська ніч» (реж. М. Садкович) затворами М. Гоголя. В українському кінематографі працювали композитори Б. Лятошинський, К. Данькевич, П. Козицький, М. Вериковський, Ю. Мейтус, Д. Кабалевський. Розвивалося документальне, науково-популярне і мультиплікаційне кіно. У 1934 р. при «Українфільмі» був організований відділ художньої мультиплікації, де були поставлені перші українські мультиплікаційні фільми «Мурзилка в Африці», «Тук-Тук і його товариш Жук», «Жук в зоопарку» та ін. Але й на розвитку радянського кінематографу не могла не позначитися задумлива атмосфера сталінщини.

Розглядаючи вплив політики українізації на розвиток культури, на стан інтелігенції, її свідомість, самосвідомість та соціально-психологічні настрої, можна звернути увагу на такі моменти. По-перше, офіційна українізація відбувалася паралельно з процесом національно-культурного відродження, розпочатого національною інтелігенцією. Вона створила сприятливі умови для цього національно-культурного відродження. В практичних діях партійних органів щодо українізації спостерігалися два паралельних напрями: один - офіційна українізація в суворо окреслених рамках; другий - придушення або обмеження невідконтрольних прагнень національної інтелігенції до вільного національно-культурного самовизначення (цей напрям був пов'язаний з поширенням «класового підходу» до культури). **По-друге,**

українізація, перекинувшись на освіту, науку і культуру, викликала серйозний підйом національної самосвідомості української інтелігенції, який згодом у тоталітарній державі довелося гасити жорстокими репресіями. По-третє, саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності. Незважаючи на репресії 30-х р., знищення старої інтелігенції, її відтворення по всіх каналах відбулося з перевагою саме українців

Отже, збігаючись у часі і просторі з процесами національного самовідродження, українізація багато в чому сприяла формуванню самобутньої літературно-художньої культури нової генерації, яка на повний голос заявила про себе у 20 - ті р. і майже цілком була знищена в 30 - ті. Ю. Лавриненко влучно назвав її «розстріляним відродженням». Українізація і супутні їй явища залишили помітний слід в історії України.